

<http://www.laboratoriumkultury.us.edu.pl>

tytuł artykułu:

Badania Jana Czekanowskiego w międzyrzeczu Nilu i Konga oraz ich znaczenie dla historycznej i narodowej identyfikacji państw regionu (casus Rwandy)

autor / autorzy:

Joanna Bar

źródło:

„Laboratorium Kultury” 6 (2017), s. 17–40

wersja pdf:

http://www.laboratoriumkultury.us.edu.pl/pdf/LK-2017-2_bar.pdf

afiliacja autora / autorów:

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Wydział Politologii

słowa klucze:

Jan Czekanowski, Rwanda, Międzyjeziorze Afrykańskie, Afryka Środkowa

abstrakt:

(na początku artykułu)

article title:

Jan Czekanowski's research in the area of Congo-Nile Divide and its meaning for the historical and national identification of the countries of the region (case of Rwanda)

author / authors:

Joanna Bar

source:

„Laboratorium Kultury” 6 (2017), pp. 17–40

pdf version:

http://www.laboratoriumkultury.us.edu.pl/pdf/LK-2017-2_bar.pdf

institutional affiliation:

Pedagogical University of Krakow, Faculty of Political Science

keywords:

Jan Czekanowski, Rwanda, African crosscountry, Central Africa

summary:

(at the end of the article)

Badania Jana Czekanowskiego w międzyrzeczu Nilu i Konga oraz ich znaczenie dla historycznej i narodowej identyfikacji państw regionu (casus Rwandy)

Abstrakt

Jan Czekanowski jako antropolog niemieckiej ekspedycji naukowej w latach 1907–1909 prowadził badania naukowe na północno-zachodnich terenach ówczesnej Niemieckiej Afryki Wschodniej, na obszarze Rowów Środkowoafrykańskich, na północno-wschodnich rubieżach Wolnego Państwa Kongo oraz w południowym Sudanie. Wyniki przeprowadzonych wówczas badań zawarł w pięciotomowej monografii zatytułowanej *Forschungen im Nil-Kongo-Zwischengebiet* (Leipzig 1911–1927) oraz w licznych artykułach naukowych i fragmentach wspomnień. Publikacje te do dzisiejszego dnia mają ogromne znaczenie naukowe dla afrykanistów, antropologów, językoznawców i socjologów. Stanowią również cenny zbiór informacji na temat historii państw tego regionu z okresu przełomu XIX i XX w. Tematyka ta jest istotna również współcześnie, zwłaszcza wobec polityki obecnych władz rwandyjskich, prowadzonej na rzecz odbudowy tożsamości narodowej Rwandyjczyków ponad podziałami etnicznymi.

Słowa klucze: Jan Czekanowski, Rwanda, Międzyjeziorze Afrykańskie, Afryka Środkowa

Badania Jana Czekanowskiego w międzyrzeczu Nilu i Konga

Jan Czekanowski w latach 1907–1908 brał udział w pracach niemieckiej interdyscyplinarnej ekspedycji naukowej do Afryki środkowo-wschodniej, zorganizowanej i poprowadzonej przez Adolfa Friedricha, księcia Mecklenburgii. Jako

absolwent uniwersytetu w Zurychu (w którym w latach 1902–1906 odbywał równoległe studia anatomiczne u Georga Rugego, matematyczne u Heinricha Burghardta, etnologiczne u Oskara Stolla oraz antropologiczne u Rudolfa Martina)¹, autor wysoko ocenionej rozprawy doktorskiej *Untersuchungen über das Verhältnis der Kopfmasse zu den Schädelmassen*² oraz asystent w dziale afrykanistycznym Królewskiego Muzeum Ludoznawczego w Berlinie otrzymał propozycję wzięcia udziału w wyprawie w roli jej etnologa i antropologa.

Celem naukowym ekspedycji było przeprowadzenie systematycznych badań w północnozachodnich częściach terenów należących do ówczesnej Niemieckiej Afryki Wschodniej, w obszarze Rowów Środkowoafrykańskich pomiędzy jeziorami Kiwu i Alberta oraz na północno-wschodnich rubieżach Wolnego Państwa Kongo. Trasa wyprawy prowadzić miała z Mombasy poprzez Jezioro Wiktorii do Rwandy³, następnie wzdłuż Rowu Środkowoafrykańskiego do Jeziora Alberta, by stamtąd sięgnąć dorzecza rzek Ituri-Aruwimi i Uele. Plan ten został jednak zmodyfikowany ze względu na poważne problemy zdrowotne dwóch uczestników; z położonego nad rzeką Ituri Irumu ekspedycja udała się wprost na zachód, by z pominięciem dorzecza Uele, rzeką Kongo, a następnie przez Atlantyk wrócić do Europy niemal rok wcześniej, niż przewidywał to pierwotny zakres badań. Ze zmiany planów wyłamał się jedynie Czekanowski, który za zgodą organizatora wyprawy i częściowo dzięki własnym środkom finansowym kontynuował badania zgodnie z pierwotnie ustalonymi założeniami, rozszerzając nawet ich zasięg o pograniczne tereny południowego Sudanu. Ostatecznie badacz przebywał w Afryce od 30 maja 1907 r. do 1 kwietnia 1909 r., rok dłużej niż pozostali członkowie ekspedycji. Trasa jego badań przecięła terytoria sześciu współcześnie

¹ J. Gajek, *Jan Czekanowski jako etnograf*, „Przegląd Antropologiczny” 1955 (t. 21), z. 3, s. 1010–1030. Por. także: J. Bar, A. Czekanowska, *Jan Czekanowski, w: Etnografowie i ludoznawcy polscy. Sylwetki, szkice biograficzne*, t. I, red. E. Fryś-Pietraszkowa, A. Kowalska-Lewicka, A. Spiss, Wydawnictwo Naukowe DWN, Kraków 2003, s. 52–56.

² Warto zaznaczyć, iż wstęp do tej dysertacji, będący zarysem metod statystycznych stosowanych w szkole biometryków angielskich, opublikowany w prestiżowej serii „Archiv für Anthropologie” (por. J. Czekanowski, *Untersuchungen über das Verhältnis der Kopfmasse zu den Schädelmassen*, w: „Archiv für Anthropologie”, Band VI (neue Folge), druck von F. Vieweg und Sohn, Braunschweig 1907, s. 41–89), wszedł później w skład klasycznego podręcznika antropologii Rudolfa Martina (por. R. Martin, *Lehrbuch der Anthropologie in systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden. Für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende*, Verlag von Gustav Fischer, Jena 1914). Wstęp ten kilka lat później stał się również podstawą do opracowania przez Czekanowskiego obszernego *Zarysu metod statystycznych w zastosowaniu do antropologii*, pierwszego polskiego podręcznika z tej dziedziny. Por. J. Czekanowski, *Zarys metod statystycznych w zastosowaniu do antropologii*, nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Warszawa 1913.

³ Mimo wciąż używanych w Polsce dwóch form nazwy państwa: Rwanda i Ruanda, w prezentowanym artykule stosuję formę Rwanda, która funkcjonuje obecnie jako urzędowa nazwa państwa, zarówno w oficjalnych dokumentach Organizacji Narodów Zjednoczonych, jak i samego rządu rwandyjskiego. Forma Ruanda została pozostawiona w cytatach oraz tytułach cytowanych publikacji.

istniejących państw afrykańskich: Kenii, Ugandy, Tanzanii, Rwandy, Demokratycznej Republiki Konga i Sudanu Południowego (ówczesnie tereny Brytyjskiej Afryki Wschodniej, Niemieckiej Afryki Wschodniej, Wolnego Państwa Konga oraz administrowanego przez Brytyjczyków Sudanu).

Rezultaty swych prac Czekanowski zawarł w pięciotomowym dziele *Forschungen im Nil-Kongo-Zwischengebiet*⁴, będącym częścią serii *Wissenschaftliche Ergebnisse der Deutschen Zentral-Afrika-Expedition 1907–1908. Unter Führung Adolf Friedrichs, Herzogs zu Mecklenburg*⁵, na którą składały się także prace pozostałych członków ekspedycji: topografa, geologa, meteorologa, botanika i zoologa. Teksty Czekanowskiego przewyższyły jednak objętościowo łączny dorobek innych badaczy, przygotowywany dodatkowo przy pomocy specjalistów spoza zespołu ekspedycji.

Dzieło Jana Czekanowskiego imponuje nie tylko objętością. Wysoka wartość dorobku uczonego została doceniona w opracowaniach późniejszych badaczy tych terenów (m.in. E.E. Evans-Pritcharda, H. Baumanna, G.P. Murdocka, P. Schebesty, C.G. Seligmana, W.R. Louisa, S. Denyer)⁶, jego publikacje przytaczane były w bibliografiach wielu prac etnologicznych i historycznych dotyczących Afryki, zarówno bezpośrednio po ich ukazaniu się, jak i współcześnie. W 2002 r. afrykanistyczny dorobek Czekanowskiego stał się tematem międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Afrykanistyki Uniwersytetu Lipskiego oraz lipskie Muzeum Etnograficzne, której uczestnicy wygłosili referaty prezentujące znaczenie badań polskiego badacza dla nauki niemieckiej, francuskiej i polskiej⁷. Zarówno *Forschungen ...*,

---

⁴J. Czekanowski, *Forschungen im Nil-Kongo-Zwischengebiet*, t. I, *Ethnographie. Zwischenseengebiet. Mpororo-Ruanda. Mit 4 Tafeln und einem musikalischen Anhang von. E. M. von Hornbostel*, Klinkhardt & Biermann, Leipzig 1917, t. II, *Ethnographie. Uele / Ituri / Nil-Länder*, Klinkhardt & Biermann, Leipzig 1924, t. III, *Ethnographisch-anthropologischer Atlas. Zwischenseen – Bantu / Pygmäen und Pygmoiden / Urwaldstämme. Mit 139 Tafeln in Lichtdruck*, Klinkhardt & Biermann, Leipzig 1911, t. IV, *Anthropologische Beobachtungen im Nil-Kongo – Zwischengebiet*, Klinkhardt & Biermann, Leipzig 1922, t. V, *Ethnographisch-anthropologischer Atlas. Azande / Uele-Stämme / Niloten. Mit 167 Tafeln in Lichtdruck*, Klinkhardt & Biermann, Leipzig 1927.

⁵*Wissenschaftliche Ergebnisse der Deutschen Zentral-Afrika-Expedition 1907–1908. Unter Führung Adolf Friedrichs, Herzogs zu Mecklenburg*, Klinkhardt & Biermann, Leipzig 1910–1927. Niezależnie od numeracji w serii *Forschungen ...*, tomy autorstwa Czekanowskiego posiadały także numerację w tej serii nadrzędnej.

⁶Por. E.E. Evans-Pritchard, *Position of Women in Primitive Societies and Other Essays in Social Anthropology*, Faber & Faber, London 1965; tenże, *The Azande. History and Political Institutions*, Oxford University Press, Oxford 1971; H. Baumann, D. Westermann, R. Thurnwald, *Völkerkunde von Afrika. Mit besonderer Berücksichtigung der kolonialen Aufgabe*, Essener Verlagsanstalt, Essen 1940; C.G. Seligman, *Pagan Tribes of the Nilotic Sudan*, Routledge & Kegan Paul, London 1965; W.R. Louis, *Ruanda-Urundi, 1884–1919*, Clarendon Press, Oxford 1963. Więcej piszę o tym m.in. w: J. Bar, *Afrykanistyczne badania Jana Czekanowskiego w stulecie wypraw*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2007.

⁷Pokłosiem tej konferencji stała się publikacja *Jan Czekanowski. Africanist Ethnographer and Physical Anthropologist in Early Twentieth-Century Germany and Poland*, red. A. Jones, Institut für Afrikanistik, University of Leipzig, Leipzig 2002.

jak i artykuły publikowane w polskich oraz niemieckich czasopismach naukowych mają ogromne znaczenie naukowe m.in. dla antropologów, językoznawców i socjologów. Stanowią również bezcenny zbiór informacji na temat historii i źródeł narodowej identyfikacji państw tego regionu w odniesieniu do przełomu XIX i XX w. oraz czasów wcześniejszych. Ich wartość polega zarówno na bogactwie zawartych w nich informacji, jak i wysokim poziomie merytorycznym, cechującym wszystkie publikacje tego wybitnego uczonego. Ponad sto lat po przeprowadzeniu badań tematyka ta nadal jest niezwykle istotna dla zrozumienia najważniejszych problemów społeczno-politycznych tego regionu, m.in. ze względu na toczące się w latach 90. XX w. i tłące się do dziś konflikty etniczne na wschodnich pograniczach Demokratycznej Republiki Konga czy obecną politykę rządu rwandyjskiego, dążącego do rekonstrukcji tożsamości narodowej Rwandyjczyków ponad podziałami etnicznymi, w oparciu o wspólną tradycję historyczną.

Ocena wartości publikacji Czekanowskiego, zmarłego w 1965 r., podejmowana była wielokrotnie, częściowo już za jego życia. Pół wieku aktywnej pracy badawczej sprzyjało wszelkim próbom podsumowań, zarówno osiągnięć w dziedzinie antropologii fizycznej – jako twórcy uznanej w świecie polskiej szkoły antropologicznej – jak i zasług-etnograficznych, w dziedzinie afrykanistyki i słowianoznawstwa. Ta druga tematyka stała się bowiem przedmiotem badań wraz z objęciem przez uczonego katedry uniwersyteckiej we Lwowie w 1913 r. Odzyskanie przez Polskę niepodległości w 1918 r. przyczyniło się zaś do skierowania przez niego uwagi na zagadnienia związane z etnogenezą Polski.

Pierwszy jubileusz Czekanowskiego został zorganizowany już w 1939 r., przy okazji dwudziestopięciolecia zarządzania przez niego Katedrą Antropologii i Etnologii na Uniwersytecie Lwowskim⁸. W grudniu 1954 r., staraniem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Polskiego Towarzystwa Antropologicznego i Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego w Poznaniu została zorganizowana uroczystość jubileuszowa z okazji 50-lecia wydania pierwszej pracy naukowej polskiego badacza⁹. Z kolei w 1963 r. Rada Naukowa i Komitet Redakcyjny „Materiałów i Prac Antropologicznych” uczciła 60-lecie jego pracy naukowej wydaniem 70. numeru tego czasopisma jako uroczystej księgi pamiątkowej, w której znalazło się zarówno zestawienie najważniejszych analiz na temat kierunków

---

⁸ Por. J. Mydlarski, *W dwudziestopięciolecie objęcia katedry antropologii i etnologii w Uniwersytecie Lwowskim przez profesora Jana Czekanowskiego*, „Przegląd Antropologiczny” 1939–1945 (t. 13), z. 1.

⁹ J. Czekanowski, *Zur Höhenmessung des Schadels*, w: „Archiv für Anthropologie”, Band I (neue Folge), druck von F. Vieweg und Sohn, Braunschweig 1904, s. 254–258.

badan jubilata, jak i spis jego dotychczasowych publikacji¹⁰. W 1985 r. w Serii Antropologicznej wydawnictw Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu ukazała się praca zbiorowa pod redakcją Janusza Piontka i Andrzeja Malinowskiego zatytułowana *Teoria i empiria w Polskiej Szkole Antropologicznej*¹¹, poświęcona pamięci Czekanowskiego z okazji setnej rocznicy jego urodzin. We wspomnianych kolejnych tomach rocznicowych artykuły omawiające wkład uczonego do antropologii, etnografii oraz dyscyplin pomocniczych opublikowali m.in. Józef Gajek (1955)¹², Jan Mydlarski (1955)¹³, Brunon Miskiewicz (1964)¹⁴, Adam Wanke (1964)¹⁵ i Andrzej Malinowski (1985)¹⁶.

Afrykanistyka, choć z perspektywy całości dorobku naukowego nie była głównym polem badań Czekanowskiego, stanowiła mocny akcent w naukowym dorobku polskiego badacza. Z obliczeń opartych na zestawieniu Brunona Miskiewicza wynika, że z ogólnej liczby 279 tytułów wydanych w latach 1903–1963, tematyki afrykańskiej dotyczyło 26 prac (w tym osobno liczone wszystkie tomy *Forschungen im Nil-Kongo-Zwischengebiet*), z których tylko 11 ukazało się w języku polskim.

Tymczasem, jak się okazało w ostatnich latach, wydane za życia badacza publikacje nie zawarły całości dorobku afrykanistycznego Jana Czekanowskiego. W posiadaniu córki badacza, Anny Czekanowskiej-Kuklińskiej, w spadku po ojcu, znalazł się bowiem nigdy nieopublikowany rękopis *Dziennika kolumny antropologiczno-etnologicznej ekspedycji do Afryki Środkowej w latach 1907–1909*, pisany zgodnie z wymaganiami organizatorów na bieżąco w Afryce, dzień po dniu, przez cały okres trwania wyprawy. Tekst ten powstawał w przeważającej części w języku niemieckim, choć znajdują się w nim także fragmenty pisane po francusku, polsku oraz w językach lokalnych. Obszerny zbiór, liczący 11 zeszytów i 1 teczkę o łącznej liczbie 1187 kart został przez Annę Czekanowską-Kuklińską, złożony w Gabinetie Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, gdzie obecnie jest przechowywany jako jej depozyt.

---

¹⁰ Por. B. Miskiewicz, *Publikacje Jana Czekanowskiego w latach 1903–1963*, w: *Księga pamiątkowa dla uczczenia 60 lat pracy naukowej Jana Czekanowskiego*, red. A. Wanke, PWN, Wrocław 1964, s. 33–47.

¹¹ *Teoria i empiria w Polskiej Szkole Antropologicznej. W 100-lecie urodzin Jana Czekanowskiego. Praca zbiorowa*, red. J. Piontek, A. Malinowski, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1985.

¹² J. Gajek, *Jan Czekanowski jako etnograf...*, s. 1010–1030.

¹³ J. Mydlarski, *Pół wieku pracy naukowej Jana Czekanowskiego*, „Przegląd Antropologiczny” 1955 (t. 21), z. 3, s. 1003–1010.

¹⁴ B. Miskiewicz, *Publikacje Jana Czekanowskiego...*, s. 33–47.

¹⁵ A. Wanke, *Sześćdziesiąt lat pracy naukowej Jana Czekanowskiego*, w: *Księga pamiątkowa...*, s. 7–27.

¹⁶ A. Malinowski, *Życie i działalność Jana Czekanowskiego*, w: *Teoria i empiria w Polskiej Szkole Antropologicznej...*, s. 71–77.

Przyczynę nieopracowania i nieopublikowania tych materiałów wyjaśnił sam Czekanowski we fragmencie wspomnień z pobytu w Afryce, wydanych w 1958 r. przez Polskie Towarzystwo Ludoznawcze jako *W głąb lasów Aruwimi. Dziennik wyprawy do Afryki Środkowej*¹⁷. Pozycja ta, choć jest bodaj najlepiej znaną polskiemu czytelnikowi pracą, odnoszącą się do afrykańskich badań i podróży Czekanowskiego, nie stanowi jednak opracowania całości dziennika, który powstał w Afryce. Tragiczną historię prób jego publikacji przypomina sam Czekanowski w napisanym przez siebie wstępie do *W głąb lasów Aruwimi...*¹⁸ W 1937 r. badacz otrzymał propozycję wydania skróconej polskiej wersji tekstu dziennika. Planowano wówczas wydanie łącznie trzech tomów, zatytułowanych odpowiednio: *Do źródeł Nilu* (I), *W głąb lasów Aruwimi* (II), *Na rubieżach Sudanu* (III). Niestety, na przeszkodzie realizacji tego projektu stanął wybuch II wojny światowej. Jedyny egzemplarz rękopisu pierwszej części dziennika, który został oddany do druku wiosną 1939 r., uległ zniszczeniu podczas Powstania Warszawskiego wraz z całym archiwum Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, w którym był przechowywany. Dlatego też po wojnie, w 1958 r., wydana została jedynie niezniszczona druga część dziennika – wspomniany tom *W głąb lasów Aruwimi...* Po jej ukazaniu się autor planował dokonać rekonstrukcji części pierwszej. Na wydanie całości polskiej wersji dziennika Czekanowskiemu nie starczyło już jednak życia.

Jak wspomniano powyżej, całość oryginalnego *Dziennika kolumny antropologiczno-etnologicznej ekspedycji...* przechowywana jest w Gabinetie Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. W latach 2003–2004 w ramach grantu przyznanego przez Komitet Badań Naukowych Wydawnictwu Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, sporządzono transkrypcję tego zbioru oraz wprowadzono jego treść do plików komputerowych. Obecnie trwają starania o pozyskanie środków finansowych na wydanie go drukiem¹⁹.

W 2014 r., staraniem Polskiego Towarzystwa Afrykanistycznego, wydany został w języku polskim *Dziennik podróży afrykańskiej*²⁰, stanowiący fragment pierwszej części dziennika, odtworzony przez Jana Czekanowskiego w latach

---

¹⁷ J. Czekanowski, *W głąb lasów Aruwimi. Dziennik wyprawy do Afryki Środkowej*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław 1958 [druk 1959].

¹⁸ Tamże, s. 31.

¹⁹ W sierpniu 2017 r. zespół Polskiej Akademii Umiejętności pod kierownictwem prof. Michała Tymowskiego uzyskał finansowanie z Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki na wydanie tego tomu – dop. red.

²⁰ J. Czekanowski, *Dziennik podróży afrykańskiej*, oprac. nauk. J. Bar, Polskie Towarzystwo Afrykanistyczne, Katedra Języków i Kultur Afryki UW, Oficyna Wydawnicza Aspra-JR, Warszawa 2014.

1951–1954. Ten skromny tomik składa się z pięciu rozdziałów, w których zawarte zostały wspomnienia z lat szkolnych i studenckich, okoliczności wyboru kierunku studiów i propozycji udziału w ekspedycji afrykańskiej, a także opis przygotowań aż do momentu zaokrętowania się członków wyprawy 13 maja 1907 r. na statku „Bürgermeister” w Neapolu. W dalszej kolejności zaprezentowane zostały poszczególne etapy pierwszych miesięcy podróży: morskiej, wiodącej przez Kanał Sueski i Morze Czerwone do Mombasy, lądowej, kolejną z Mombasy do Port Florence (ówczesnej stacji końcowej kolei kenijsko-ugandyjskiej) oraz parowcem przez Jezioro Wiktorii do Bukoby, dołąd członkowie ekspedycji dotarli 9 czerwca. Niestety, nie zostały zrekonstruowane przez autora pozostałe rozdziały pierwszej części dziennika, dotyczące wydarzeń z okresu pomiędzy czerwcem a listopadem 1907 r., które stanowiłyby swoisty łącznik pomiędzy wydarzeniami pierwszych miesięcy ekspedycji, a tymi opisanymi w tomie *W głąb lasów Aruwimi...* Nigdy nie powstała także planowana część trzecia polskiej edycji *Dziennika kolumny antropologiczno-etnologicznej ekspedycji...*, czyli *Na rubieżach Sudanu*.

Próbę wypełnienia wspomnianej luki, dotyczącej przebiegu podróży w okresie pomiędzy czerwcem a listopadem 1907 r., podjęła autorka niniejszego tekstu, publikując w 2015 r. za zgodą Anny Czekanowskiej-Kuklińskiej, artykuł w czasopiśmie „Afryka”, zatytułowany *Dziennik podróży afrykańskiej Jana Czekanowskiego czerwiec–listopad 1907 r. Rekonstrukcja wydarzeń*²¹, przygotowany na podstawie rękopisu złożonego w Gabinetie Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Niestety, wydanie tekstu w formie zbliżonej do dwóch opublikowanych dotąd fragmentów wspomnień okazało się niemożliwe. Rękopis stanowi bowiem jedynie zbiór luźnych notatek, sporządzonych często w formie równoważników zdań oraz obszernych zbiorów dat, liczb, imion oraz materiałów słownikowych, których większość stała się podstawą analizy zawartej w *Forschungen...* W przygotowywaniu jest kolejny artykuł, będący próbą rekonstrukcji ostatniego etapu badań, obejmujących okres od końca marca 1908 r. do 1 kwietnia 1909 r., pokrywający się treściowo z niezrealizowanym tomem *Na rubieżach Sudanu*. Jak już wspomniano, równolegle trwają starania o pozyskanie środków finansowych na wydanie całości oryginalnego, niemieckiego tekstu *Dziennika kolumny antropologiczno-etnologicznej ekspedycji...*, jako wydania o charakterze źródłowym.

---

²¹ J. Bar, *Dziennik podróży afrykańskiej Jana Czekanowskiego, czerwiec–listopad 1907 r. Rekonstrukcja wydarzeń*, „Afryka” 2015, nr 42, s. 103–124.

Znaczenie badań Jana Czekanowskiego w międzyrzeczu Nilu i Konga dla historycznej i narodowej identyfikacji państw regionu (casus Rwandy)

Jan Czekanowski spędził na terenie Rwandy niemal sześć miesięcy, od pierwszych dni lipca do połowy grudnia 1907 r. Po zakończeniu badań terenowych w poszczególnych prowincjach państwa pozostawił obszerny zbiór analiz i opracowań, niemiecko- i polskojęzycznych, z których w pierwszym rzędzie wymienić należy tom pierwszy wspomnianego już wielokrotnie *Forschungen...*²² Tom ten, w całości poświęcony badaniom na terenie Międzyjezierza Afrykańskiego²³, zawiera 14 rozdziałów dotyczących Rwandy (tytuły kolejnych: *Ruanda, Ludność, Zajęcia ludności, Ubiór, biżuteria i broń, Osada i gospodarstwo, Rodzina, Klan, Król i państwo, Wymiar sprawiedliwości, Historia i poczucie czasu, Religia, Sztuka i zabawa, Słownik dialektów Ruhunde i Bugoye, Zapisy nutowe*) dających łącznie 277 stron druku, 163 ilustracje oraz suplement zawierający przykłady pieśni Batutsi, Bahutu i Batwa²⁴. Wydanie to pozostaje wprawdzie niedostępne dla nieznających języka niemieckiego, jednak istnieje także skromny zbiór opracowań tematu wydanych w języku polskim. Już w 1924 r. w „Przeglądzie Geograficznym” Czekanowski zamieścił artykuł zatytułowany *Ostateczne wyniki badań w Afryce Środkowej w latach 1907–1909*²⁵. Prawie cztery dekady później, w 1961 r., w „Przeglądzie Socjologicznym” został opublikowany niezwykle cenny naukowo, obszerny, ponad czterdziestostronicowy artykuł *Feudalne państwa pasterskie afrykańskiego Międzyjezierza*, w którym

²² J. Czekanowski, *Forschungen im Nil-Kongo-Zwischengebiet*, t. I, *Ethnographie. Zwischenseengebiet. Mpororo-Ruanda...*

²³ Międzyjezierze Afrykańskie to obszar Afryki Wschodniej, rozpościerający się na powierzchni około 200 tys. km kw., wyraźnie wyodrębniony pod względem geograficznym od terytoriów sąsiednich; na zachodzie granicę Międzyjezierza stanowi Wielka Rozpadlina Afrykańska z jeziorami Tanganika, Kiwu, Edwarda i Alberta, na wschodzie i północy – brzegi Jeziora Wiktorii i bieg rzeki Nil; jedynie na południu kraina ta nie posiada wyraźnie wyodrębnionej granicy, stanowi ją linia wpływów Burundi. Por. m.in. D.A. Low, H.G. Marcus, *Eastern Africa*, w: *Encyclopædia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/eastern-Africa>, 11.11.2017.

²⁴ *Forschungen...*, jako ostateczne i oficjalnie opublikowane podsumowanie wyników badań, stanowić będą w tekście główne odniesienie dla używanych nazw geograficznych oraz etnicznych, choć jestem świadoma, iż w języku rwandyjskim – *kinyarwanda*, podobnie jak w innych językach z grupy bantu, znaczenie wyrazu zmienia się wraz z prefiksem. Tak więc „Tutsi” oznacza w ścisłym tego słowa znaczeniu plemię Tutsi, „Mututsi” – pojedynczego członka plemienia Tutsi, zaś „Batutsi” – ogół ludności plemienia. W prezentowanym tekście jednak (za wyjątkiem cytatów oraz tytułów cytowanych publikacji), w ślad za autorami większości opracowań dotyczących Rwandy, używane będą jedynie uproszczone, bardziej znane polskiemu czytelnikowi formy: Tutsi, Hutu, Twa, odnoszące się w tym przypadku do przedstawicieli poszczególnych grup etnicznych zamieszkujących Rwandę. Mimo jednorodności języka, Tutsi i Hutu w naukowej literaturze tematu są bowiem konsekwentnie określane jako grupy etniczne, m.in. ze względu na domniemane odrębne pochodzenie, poczucie więzi grupowej oraz świadomość własnej odrębności.

²⁵ J. Czekanowski, *Ostateczne wyniki badań w Afryce Środkowej w latach 1907–1909*, „Przegląd Geograficzny” 1924 (t. 4), s. 138–150.

Czekanowski, wykorzystując najnowsze metody badań z dziedziny antropologii fizycznej, m.in. opracowane przez Wanego i zastosowane do badań afrykanistycznych przez o. Czesława Białka, ponownie dokonał szczegółowej analizy składu antropologicznego ludności Międzyjezierza, a także usystematyzował dane historyczne, publikując m.in. genealogie władców Rwandy oraz pozostałych państw regionu²⁶. Informacje na temat ustroju i historii Rwandy utworzyły także obszerne fragmenty publikacji *W głąb lasów Aruwimi...*

Wspomniane powyżej prace mają olbrzymią wartość dla zrozumienia genezy wielu zjawisk społecznych i politycznych, jakie występowały w Rwandzie w kolejnych dekadach XX w. Zawarte w nich informacje w szczególności sposób fascynują współczesnego czytelnika, zasypywanego do niedawna wiadomościami o ludobójstwie w Rwandzie i wojnie na pograniczu kongijskim. W relacjach Czekanowskiego sprzed ponad stu lat państwo to jawi się natomiast jako ostoją prawa i bezpieczeństwa, do którego przybywają uciekinierzy z zachodniej granicy w poszukiwaniu spokojnego i dostatniego życia. Państwo, w którym monarcha rządzi surowo, lecz zapewnia pokój i wolność osobistą poddanym.

Celem niniejszego artykułu nie jest rekonstrukcja dziejów Rwandy u progu XX w. i zachodzących w niej wówczas procesów społeczno-politycznych. Zainteresowani odnajdą te informacje na kartach publikacji Czekanowskiego. Warto natomiast przypomnieć znaczenie jego badań dla współczesnych historyków i praktyków tworzących przyszłość tego kraju. W społeczeństwach nieposiadających pisanej historii każdy upływający rok zubażał tradycję plemienną lub państwową, zwłaszcza w obliczu dwudziestowiecznych przemian, wobec których upadały rodzime wartości i tradycyjne organizacje społeczno-polityczne. Informacje zawarte w opracowaniach polskiego badacza stanowią cenny przyczynek w zakresie poświadczenia istnienia stabilnego rwandyjskiego państwa przed przybyciem Europejczyków. Zawierają także próby wyjaśnienia pochodzenia i wzajemnych relacji między Hutu i Tutsi oraz ustalenia genezy konfliktów na pograniczu kongijskim²⁷.

---

²⁶Tenże, *Feudalne państwa pasterskie afrykańskiego Międzyjezierza*, „Przegląd Socjologiczny” 1961 (t. 15), s. 21–60.

²⁷Na temat Rwandy por. także moje teksty: J. Bar, *Po ludobójstwie. Państwo i społeczeństwo w Rwandzie 1994–2012*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2013; też, *Polityka państw Wspólnoty Wschodnioafrykańskiej wobec kryzysu w regionie Wielkich Jezior, w: Konteksty bezpieczeństwa w Afryce. Konflikty, wojny, polityki bezpieczeństwa*, red. A. Żukowski, Instytut Nauk Politycznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2014; też, *Rwanda*, Trio, Warszawa 2013.

Wyniki badań Jana Czekanowskiego dotyczące historii państwa rwandyjskiego

Podstawową trudnością, z jaką spotykali się pierwsi badacze historii Afryki Subsaharyjskiej był brak jakichkolwiek źródeł pisanych. Z konieczności główną metodą badawczą stawała się analiza przekazów ustnych. Przeważnie jednak – i tak było w przypadku Rwandy – tradycja ustna, odnosząca się do historii kraju, ograniczała się do genealogii władców, uzupełnianej wyrywkowymi informacjami o najważniejszych wydarzeniach i wybitnych postaciach danej epoki. Zwykli informatorzy niewiele umieli powiedzieć nawet o dziejach dynastii. Próby uzyskania przez Czekanowskiego dokładniejszych wiadomości od osób bardziej kompetentnych, „opowiadaczy dziejów dynastii”, czy nawet samego monarchy, przekreśliło orzeczenie wyroczni, przestrzegającej, że wtajemniczenie obcej osoby w historię kraju przyniesie nieszczęście władcy. I choć było powszechnie wiadomo, że w Rwandzie obyczaj nie pozwalał na rozmowę z niewtajemniczonymi o zmarłych z rodu króla, polskiego badacza zastanawiało, czy owe tajemnice nie zasłaniały rzeczywistego braku wiedzy na interesujący go temat.

Bardzo ciekawa jest jedna z obserwacji Czekanowskiego z 1908 r., potwierdzająca powyższe przypuszczenia:

Po przekroczeniu rzeki Rutshuru [...] krajowcy nie oznaczali siebie jako Banyaruanda, lecz jako Barundo, to znaczy prawie tak samo jak ludność [...] królestwa Urundi, przylegającego do południowej granicy Ruandy. Widocznie była to dawniejsza nazwa ludności obydwu tych królestw, w których mówiono niemal identycznymi narzeczaniami, przez misjonarzy oznaczanymi jako *kinyoruanda* i *kirundi*. Można przypuszczać, że dawniejszą nazwę Barundo na znacznej przestrzeni wyparła później nowa nazwa szczepowa Banyaruanda, będąca wyrazem wyodrębnienia się królestwa Ruandy. W porównaniu z Urundi było to widocznie królestwo nowe i zapewne z tego powodu, mimo trzytygodniowych wysiłków, nie zdołałem z teraźniejszego jego władcy, Juhi Musingi, wydobyć żadnych wiadomości co do dziejów królestwa i jego dynastii. Widocznie nie posiadała ona genealogii sięgającej równie daleko wstecz, jak królestwa rządzone przez dynastie Bahinda i Babito. Należy się zatem poważnie liczyć z ewentualnością, że Ruandzie obecną jej postać nadał dopiero wielki król Lwabugeri Kigeri, ojciec obecnie panującego Juhi Musingi²⁸.

---

²⁸J. Czekanowski, *W głębi lasów Aruwimi...*, s. 65.

Tak więc, według przypuszczeń Czekanowskiego, Rwanda pierwotnie stanowiła część królestwa Burundi. Z czasem wyodrębniła się, uniezależniła, w końcu przejęła rolę państwa dominującego w południowej strefie Międzyjezierza. Jej dominującą pozycję ustalili i podtrzymali dwaj władcy panujący w XIX w. – Mutara Lwogera i Lwabugiri Kigeri²⁹.

Mimo wspomnianych trudności z dostępem do informacji, dzięki pomocy misjonarzy ze zgromadzenia Ojców Białych, Félix Dufays, Léona-Paula Classe i Paulina Loupiasa, Czekanowski zdołał utworzyć listę, złożoną z 27 generacji dynastii władców, pochodzących od protoplasty rodu o imieniu Kigwa. W dzienniku badacza oprócz notatek na temat wyglądu siedziby króla, otoczenia i codziennych obyczajów jej mieszkańców znalazła się także lista klanów rwanadyjskich, sporządzona dzięki wstawiennictwu misjonarzy przez anonimowego informatora Tutsi³⁰.

Czekanowski zanotował także nazwy poszczególnych prowincji kraju, podając je w zakładanej przez niego kolejności podboju. Ustalił, iż kolebką państwa była prowincja Bugansa, której północną granicę stanowiło jezioro Mohasi, a południową rzeka Kagera. Jedną z pierwszych większych zdobyczy terytorialnych stała się kraina o nazwie Nduga, która od XIX w. przejęła funkcję prowincji stołecznej³¹. Posługując się własną, przez siebie opracowaną metodą badania gęstości zaludnienia kraju Czekanowski ustalił, że Rwanda już w początkach XX stulecia należała do najgęściej zaludnionych krajów Afryki i podał szacunkowe wartości dotyczące liczby i gęstości zaludnienia zarówno całego państwa, jak i poszczególnych prowincji³².

Na obszarze całego Międzyjezierza Afrykańskiego w XIX w. zachodziły procesy polaryzacji politycznej, w trakcie której mniejsze i słabsze państwa przechodziły pod panowanie silniejszych dynastii³³. Dla Rwandy było to stulecie skutecznych podbojów, prowadzonych przez władców tytułowanych *mugaba* i *mwami*, którymi niezmiennie byli członkowie jednego z rodów Tutsi, pochodzący zawsze z klanu Banieginia³⁴.

---

²⁹ Ze względu na różne wersje pisowni imion władców występujące nawet w publikacjach samego Czekanowskiego, zdecydowałam się na ich ujednoczenie, biorąc za obowiązującą wykładnię tekst *Forschungen...*, wyjątek czyniąc jedynie dla cytatów; taką samą zasadę przyjął dla pisowni nazw geograficznych.

³⁰ Tenże, *Feudalne państwa...*, s. 50–51. Por. tenże, *Forschungen im Nil-Kongo-Zwischengebiet*, t. I, *Ethnographie. Zwischenseengebiet. Mpororo-Ruanda...*, s. 286.

³¹ Tenże, *Feudalne państwa...*, s. 47.

³² Tamże, s. 28.

³³ Tenże, *Forschungen im Nil-Kongo-Zwischengebiet*, t. I, *Ethnographie. Zwischenseengebiet. Mpororo-Ruanda...*, s. 47–83.

³⁴ Tamże, s. 286–297.

Mutara Lwogera, który wstąpił na tron prawdopodobnie w 1830 r., panował 30 lat, do roku 1860. W okresie swych rządów podbił dwie ważne prowincje: Kissakę i Bugoye. O ile przyłączenie Kissaki w 1876 r. wiązało się z prowadzeniem walk z jej mieszkańcami, broniącymi swego terytorium, o tyle ludność położonej na zachodnich rubieżach krainy Bugoye nie protestowała przeciw podbojowi. Przejście pod opiekę uważanego już wówczas za potężnego króla Rwandy oznaczało dla niej m.in. zabezpieczenie przed najazdami ludożerczych szczeptów leśnych z zachodu³⁵.

Lwabugiri Kigeri, panujący w latach 1860–1895, a więc w okresie, gdy do Rwandy dotarli pierwsi Europejczycy (Oskar Baumann, Gustaw Adolf von Götzen, Hans von Ramsay), prowadząc politykę centralistyczną, rozpoczął proces stabilizacji kraju. Kontynuował również podboje skierowane przeciwko terytoriom, które nie weszły w skład sąsiednich królestw: Nkole i Burundi.

Kigeri podbił Bgishę na północy, najeżdżał także ziemie leżące za zachodnimi granicami kraju: Bunyabungu i położoną na jeziorze Kiwu wyspę Kwidshwi. W praktyce prowadził wojny przeciwko wszystkim terenom przyległym z wyjątkiem Karagwe, z którym zawarł pakt o nieagresji. W przerwach pomiędzy podbojami organizował wyprawy karne skierowane przeciwko własnym buntującym się poddanym (Czekanowski wspomina o trzech pacyfikacjach prowincji Mulera, dwóch w prowincji Kissaka i trzykrotnej na terytorium prowincji Nduga). Badacz pisał także o obserwowanym jeszcze w czasie jego pobytu w Rwandzie systemie społeczno-politycznym państwa, który porównywał do relacji typowych dla średniowiecznego feudalizmu³⁶. System ten oceniał jako już utrwalony i stabilny, czego dowodem miało być przetrwanie trzyletniego okresu bezkrólewia, jakie zapanowało po śmierci władcy w 1895 r.³⁷

Jak już wspomniano, dane historyczne zebrane przez Czekanowskiego są niezwykle cenne dla współczesnych badaczy. Istnienie państwa przed przybyciem Europejczyków nie należało do częstych zjawisk w Afryce. Potwierdzenie istnienia stabilnego rwandyjskiego systemu społeczno-politycznego u progu XX w. oraz próba rekonstrukcji jego historii mają wartość bezcenną, zwłaszcza w obliczu późniejszych zmian, jakie nadeszły wraz z pojawieniem się europejskiej – niemieckiej, a zwłaszcza belgijskiej – administracji.

---

³⁵ Tamże.

³⁶ Tenże, *Feudalne państwa...*, s. 48.

³⁷ Tamże, s. 49.

Badania Jana Czekanowskiego dotyczące odmienności i pochodzenia grup Tutsi i Hutu

Pierwsi Europejczycy, którzy badali stosunki społeczne w Rwandzie na przełomie XIX i XX w. byli zgodni w swych obserwacjach co do tego, iż jej ludność stanowiły trzy odrębne grupy, posługujące się jednak wspólnym językiem, stanowiącym typową dla Międzyjeziora Afrykańskiego odmianę języków bantu. Warstwę panujących tworzyli pasterze Tutsi, którzy u progu XX stulecia stanowili ok. 10% ludności kraju. Różnice w wyglądzie fizycznym pomiędzy pasterzami Tutsi, rolnikami Hutu oraz nielicznymi grupami myśliwych Twa wydawały się pierwszym badaczom tak wyraźne, że zniknąć miały przy nich wszystkie inne odrębności lokalne, a nawet prowincjonalne. Pasterze Tutsi, choć zdecydowanie mniej liczni, wskutek swej uprzywilejowanej pozycji stanowili najsilniej wyodrębnioną grupę ludności, a zarazem najbardziej wyrazisty typ fizyczny. Choć tradycja Tutsi przekazywała, że przybyli oni do Rwandy z północy lub północnego wschodu, to w dostępnych relacjach brakowało konkretnych danych, skąd i kiedy przywędrowali na tereny Międzyjeziora i samej Rwandy. Dlatego też zarówno czas, jak i rekonstrukcja szlaku owych wędrowek stanowiły główne wyzwanie dla europejskich badaczy tego kraju, również dla Jana Czekanowskiego. Jak już wspomniano, wobec charakterystycznego dla całej Czarnej Afryki braku jakichkolwiek źródeł pisanych, z konieczności główną metodą badawczą była analiza przekazów ustnych oraz – w przypadku badań nad składem antropologicznym ludności – metody antropologii fizycznej.

Większość badaczy zgadza się zasadniczo co do czasu przybycia Tutsi do Rwandy, szacowanego na przełom XV i XVI w., oraz ich kuszyckiego pochodzenia. Pogląd ten napotkał jednak w ostatnich latach oponentów, którzy ignorując wyniki badań antropologicznych (m.in. Czekanowskiego), a opierając się głównie na badaniach lingwistycznych, starają się wykazać, że podział na grupy pasterzy i rolników (w ślad za czym nastąpić miało zróżnicowanie społeczne) był w Rwandzie procesem wewnętrznym, który przebiegał w obrębie wspólnot Bantu przybyłych na tereny Międzyjeziora jeszcze w pierwszym tysiącleciu naszej ery³⁸. Zwolennicy tej teorii twierdzą, że niemożliwa byłaby tak pełna adaptacja języka przybyszów należących do skrajnie odmiennej rodziny językowej, ażeby proces ten nie pozostawił żadnych śladów w mowie współczesnej. Ponadto hipotetyczna adaptacja przebiegać musiałaby równoległe do procesów wewnętrznej

---

³⁸ Por. m.in. S. Feierman, *Kultura polityczna i gospodarcza we wczesnej Afryce Wschodniej*, w: P. Curtin, S. Feierman, L. Thompson i in., *Historia Afryki. Narody i cywilizacje*, tłum. M. Jannasz, Marabut, Gdańsk 2003, s. 185–211.

asymilacji, a nie segmentaryzacji społecznej, jaka miała miejsce w Rwandzie. W tym kraju mieszane małżeństwa zdarzały się rzadko, a o asymilacji społecznej w ogóle nie mogło być mowy. Jak więc było możliwe – pytają zwolennicy teorii o wewnętrznej genezie podziału społecznego ludności Rwandy – że język podbitych rolników został przyswojony przez zwycięskich pasterzy tak szybko i sprawnie? Podkreślają oni również, że choć nie ma dowodów lingwistycznych na przybycie Tutsi z zewnątrz w połowie II tysiąclecia, wciąż jeszcze dostrzegalne są ślady wpływów języków sudańskich i kuszyckich, pochodzących z dużo wcześniejszego okresu, gdy we wschodniej części regionu Wielkich Jezior Afrykańskich obok grup Bantu mieszkaly pasterskie ludy sudańskie i kuszyckie (1000–500 r. p.n.e.). Z tego właśnie okresu pochodzić miały łatwo rekonstruowane wzajemne zapożyczenia językowe, dotyczące technik uprawy i hodowli.

Okolo 500 r. p.n.e., kiedy Bantu osiadli na terenie Międzyjeziora, stanowili już prawdopodobnie wyodrębnioną, dominującą na tym terenie grupę etniczno-językową, stosującą integralny system uprawy oraz wytapiającą żelazo. Przybywali tu z zachodu prawdopodobnie stopniowo, grupami mówiącymi podobnym językiem, o podobnej kulturze. U progu drugiego tysiąclecia n.e. z nich właśnie wyłonić się miały odrębne grupy pasterzy i rolników, pomiędzy którymi z czasem rozpoczął się konflikt o ziemię zdatną do hodowli bydła. Wówczas również wzmocnić się miał proces polaryzacji „zawodowej”, spowodowany rywalizacją o zakres przejmowania terenów potrzebnych i nadających się do wykonywania obu typów zajęć. Ilość takich ziem była ograniczona nie tylko granicami zamieszkiwanego terytorium, lecz także strefami występowania muchy tse-tse. W myśl tej teorii proces podporządkowania rolników Bantu pasterzom Bantu postępował powoli i zakończył się dopiero w XIX w. – jednak raczej z końcem niż początkiem tego stulecia – stopniowo doprowadzając do rzeczywistej izolacji obu grup, wyrażającej się m.in. zakazem zawierania mieszanych małżeństw. Jako odrębne grupy etniczne (choć posługujące się wspólnym językiem) Tutsi i Hutu pojawić się zaś mieli dopiero w dokumentach i statystykach władz kolonialnych, zainteresowanych wzmocnieniem zastanych podziałów.

Nie miejsce tu na próbę oceny zaprezentowanej hipotezy. Jest to temat niezwykle złożony i budzący do dziś silne emocje wśród zaangażowanych badaczy. Jednakże negowanie wyraźnie dostrzegalnej odmienności antropologicznej Tutsi, Hutu i Twa, występującej w stratyfikacji podobnej do pozostałych państw Międzyjeziora, o której poświadczają zgodnie autorzy wszystkich relacji z przełomu wieków, wydaje się wielce ryzykownym założeniem badawczym. Jeśli do tego dodamy hipotezę Czekanowskiego zakładającego, że różnice fizyczne

wskazywały również na odmienne pochodzenie rwandyjskiej dynastii i ściśle z nią powiązanej starej „arystokracji” rodowej – wykazującej silne wpływy typu orientalnego, czyli cechy charakterystycznej dla ludów semito-chamickich³⁹ – to możemy zrozumieć, jak trudne współcześnie są jakiegokolwiek próby rekonstrukcji dziejów państwa i genezy składu antropologicznego z okresu przedpiśmiennego, który dla Rwandy zakończył się dopiero wraz z przybyciem Europejczyków, a więc w ostatniej dekadzie XIX stulecia.

Szczegółowe wyniki badań prowadzonych w tym kierunku przez Czekanowskiego zdecydowanie negują możliwość wyłonienia się Tutsi z lokalnych grup Bantu, choć polski badacz nigdy nie zetknął się z tą pochodzącą z późniejszych lat hipotezą. Nie miał on żadnych wątpliwości co do zewnętrznego pochodzenia Tutsi, podobnie jak w przypadku innych ludów pasterskich z regionu Międzyjeziora Afrykańskiego⁴⁰. Według ówczesnej opinii Czekanowskiego Batutsi (podobnie jak pasterscy Bahima), pomimo tego, że ich język wykazywał jedynie drobne, niemalże niezauważalne różnice względem języka ich poddanych, związani byli z nilo-chamickimi ludami pasterskimi, pochodzącymi znad wschodniego brzegu basenu Nilu oraz znad lewego brzegu Nilu, na południe od wielkich bagien tej rzeki. Tworzyli centralną część starej fali ludów, która wbiła się klinem pomiędzy Jezioro Wiktorii, a lasy basenu Konga. Ludy Bari i spokrewnione z nimi miały wówczas zostać wyparte na północny zachód w kierunku basenu Uele, natomiast Masajowie osiedlili się na obszarze na wschód od Jeziora Wiktorii.

Czekanowski, traktując słowo „chamicki” jako określenie czysto językowe, stwierdził, że Batutsi nie są ani Chamitami, ani tym bardziej Semitami, gdyż należą do rodziny językowej bantu. Można natomiast – zdaniem badacza – zaliczyć ich do Chamitów jeśli użyje się jako kryterium zestaw cech reprezentowanych przez pojęcie „chamicki typ antropologiczny”, uwydatniający się u nich wyraźniej nawet niż u Masajów na wschodzie, czy u Bari i Kakwa na północnym zachodzie.

Choć tradycja Batutsi przekazywała, że przybyli z północy, to jednak Czekanowski nie był w stanie określić dokładnie skąd i kiedy przywędrowali na tereny Międzyjeziora. Ustosunkowując się do problematyki składu antropologicznego Międzyjeziora, Czekanowski pisał w kolejnych publikacjach m.in.:

Przechodząc do ruchów na polu historycznych, co do których posiadamy pewne wiadomości, zaczerpnięte z materiału podaniowego Międzyjeziora, na pierwszym miejscu należy wymienić

---

³⁹ J. Czekanowski, *Feudalne państwa...*, s. 45.

⁴⁰ Por. tamże, s. 41–46.

wędrówkę pasterskich Bahima-Batutsi. Przyszli oni do Międzyjeziora z północnego-wschodu przypuszczalnie z końcem pierwszego tysiąclecia naszej ery. Mamy tu bez wątpienia do czynienia z konsekwencjami ruchów, spowodowanych ekspansją semicką w Abisynii⁴¹.

Wielką niespodziankę przyniosła analiza antropologiczna szczepów pasterskich Bahima i Batutsi. Przede wszystkim uderza tu zasadnicza różnica między składem antropologicznym warstwy najwyższej arystokracji, panującej w Ruandzie, a ich uprzywilejowanymi poddanymi, stanowiącymi pasterską warstwę szlachecką. Gdy arystokracja wykazuje zdecydowaną przewagę typu orientalnego, charakterystycznego składnika ludów semito-chamickich, reszta Batutsi, tak samo jak Bahima, odchylają się bardzo wyraźnie w kierunku składu antropologicznego Niloto-Chamitów i tak jak oni wykazują przewagę nie składnika orientalnego, ale i mediterranoidalnego, co prawda nie tak jaskrawo zaznaczoną⁴².

Batutsi, pasterska warstwa panująca, posiadająca pod względem antropologicznym jaskrawo wyodrębniającą się arystokrację, stanowiącą relikwyt zapewne najdawniejszej przeszłości, świadczący o pierwotnej kuszyckiej przynależności, poprzedzającej wytworzenie się pasterskiej formacji, pokrewnej pasterskim szczepom Galla, mieszkańcom Abisynii i przyległych obszarów południowych⁴³.

Relacje Czekanowskiego wykluczają także popularne w późniejszych latach stwierdzenie, iż dopiero Belgowie, którzy w latach 1922–1962 zarządzali Rwandą, wykreowali podziały, by efekt polaryzacji stosunków pomiędzy dwiema grupami mieszkańców kraju wykorzystać w interesie sprawniejszej administracji.

Faktem jest, iż władzom kolonialnym na rękę był pogląd, według którego społeczeństwo rwandyjskie dzieliło się na zwycięskich Tutsi i podbitych Hutu. Przekonywano, że jedynymi twórcami państwa byli Tutsi dzięki swym zdolnościom, ideom i umiejętnościom, a propagowanie tej mocno uproszczonej wersji historii nie przyczyniało się do budowania jedności kraju. Przeciwnie, zasada „dziel i rządź” była przez Belgów realizowana niezwykle skutecznie⁴⁴.

Z dzisiejszego punktu widzenia dla większości badaczy nie ulega wątpliwości, iż zamieszkujące Rwandę trzy grupy ludności ułożyły swoje wzajemne relacje jeszcze przed przybyciem Europejczyków. U progu XX w. obie grupy – Tutsi

---

⁴¹ Tenże, *Ostateczne wyniki...*, s. 149.

⁴² Tenże, *Feudalne państwa...*, s. 44–45.

⁴³ Tamże, s. 51–52.

⁴⁴ Por. m.in.: G. Prunier, *The Rwanda Crisis. History of a Genocide*, Columbia University Press, New York 1997; M. Mamdani, *When Victims Become Killers. Colonialism, Nativism and the Genocide in Rwanda*, Princeton University Press, Princeton 2001.

i Hutu – funkcjonowały odrębnie, a ich wzajemne relacje zdawały się stabilne. Ewentualne problemy władzy centralnej wynikały z buntów ludności nowo podbitych prowincji i spisków królewskich faworytów, którzy utracili znaczenie, nie zaś z faktu rozwarstwienia społecznego.

Belgowie nie wykreowali podziału, nie podporządkowali jednych drugim, ale działając we własnym interesie, konsekwentnie wzmacniali podziały, które zastali, wspierając je ponadto ideologią tzw. mitu chamickiego, w myśl której plemiona Czarnej Afryki zostały w pewnych jej rejonach podbite przez wyżej stojących pod względem rozwoju cywilizacyjnego przedstawicieli rasy kaukazydzkiej, pochodzących z Afryki północnej.

Błędem nie był zatem pogląd, że zamieszkujące Rwandę dwie podstawowe grupy ludności różnią się pod względem antropologicznym, lecz polityka oparta na przekonaniu, że owe różnice mają decydujący wpływ na ich predyspozycje intelektualne. Co więcej, Belgowie, zgodnie z własnym interesem politycznym, przyczynili się do tego, iż miejscowi zaczęli postrzegać członków dotychczasowej wspólnoty Banyarwanda, czyli mieszkańców królestwa Rwandy⁴⁵, w kategoriach etnicznych, w formie przeciwstawienia „my” – Tutsi, „oni” – Hutu⁴⁶. Wzmocniona przez Europejczyków kategoria przeciwstawności stała się podstawą specyficznego typu tożsamości i samoidentyfikacji etnicznej obu grup ludności zamieszkującej Rwandę, który na dziesięciolecia rozdzielił mieszkańców tego kraju, zaś narastający konflikt doprowadził do ludobójstwa 1994 r.⁴⁷

Realizowana wspólnie przez rwandyjskie władze polityka budowy narodowej tożsamości ponad podziałami etnicznymi ma na celu utożsamianie się obywateli z państwem oraz stworzenie społeczeństwa obywatelskiego, uczestniczącego w życiu politycznym. Budowanie tożsamości wymaga jednak świadomości własnego pochodzenia, znajomości historii i tradycji oraz korzystania z wypracowanych przez ubiegłe pokolenia rozwiązań i instytucji. W tym świetle publikacje polskiego badacza mają wartość bezcenną.

---

⁴⁵ Por. J. Czekanowski, *W głąb lasów Aruwimi...*, s. 65

⁴⁶ Po odzyskaniu niepodległości przez Rwandę w 1962 r. w życiu publicznym nastąpiło jedynie odwrócenie tych relacji na: „my” – Hutu, „oni” – Tutsi.

⁴⁷ „Etnologowie są na ogół zgodni, że etnos nie powstaje z samonadania, ani też nie jest obiektywną rzeczywistością zaprogramowaną w świecie społecznym. Jest to zjawisko istniejące w świecie świadomości, powstające wskutek zderzenia z »onymi«, którzy mają nas za obcych, w związku z czym powstaje potrzeba określenia siebie. [...] Obcych definiujemy częstokroć dokładniej niż samych siebie, wyzwalając w nich także proces powstawania ich własnej tożsamości”. S. Szyrkiewicz, *Konflikt tożsamości, tożsamość w konflikcie*, w: *Konflikty etniczne. Źródła – typy – sposoby rozstrzygania. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Zakład Etnologii Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, 5–7 grudnia 1994*, red. M. Biernacka, I. Kabińska-Stawarz, S. Szyrkiewicz, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1996, s. 19.

Geneza konfliktów na pograniczu kongijskim

W okresie pobytu Czekanowskiego w Rwandzie, w granicach państwa mieścił się obszar obejmujący ok. 29 000 kilometrów kwadratowych⁴⁸. Strefa rzeczywistych wpływów państwa przekraczała jednak ustalone powyżej granice i sięgała znacznie dalej na północ oraz na zachód, obejmując m.in. mieszkańców zachodniego brzegu jeziora Kiwu.

Granice większości państw afrykańskich ustalone zostały przez państwa europejskie w ostatnich dwóch dekadach XIX w. i uległy w okresie kolonialnym już tylko niewielkiej korekcie. W przypadku Rwandy o ich przebiegu zadecydowały układy niemiecko-brytyjskie i niemiecko-belgijskie zawarte na przełomie XIX i XX w. Podczas wytyczania granic pomiędzy terytoriami należącymi wówczas do belgijskiego króla Leopolda II a posiadłościami angielskimi i niemieckimi najdogodniejszym rozwiązaniem dla umawiających się stron wydawało się wykorzystanie naturalnej bariery geograficznej, jaką stanowiły wypełniające dno rowu jeziora Kiwu, Edwarda i Alberta. Nie wzięto jednak pod uwagę ówczesnych uwarunkowań etnicznych. Delimitację niemiecko-belgijską przeprowadzoną w 1885 r. i przekazanie na rzecz belgijskiego Konga prowincji Bgisha, zamieszkałej przez ludność rwandojęzyczną, uznającą zwierzchność królów Rwandy, należy uznać za jedną z pierwszych przesłanek współczesnego konfliktu, toczącego się od lat w tej części Afryki. W 1910 r., na skutek kolejnego porozumienia niemiecko-belgijskiego, zawartego na konferencji w Brukseli, Rwanda definitywnie straciła wszystkie obszary położone na zachód od jeziora Kiwu⁴⁹. Dwa lata później ustalenia te zostały potwierdzone ponownie; w wyniku niewielkiej rewizji granic Rwanda odzyskała tereny położone na wschód od jeziora Kiwu, definitywnie jednak straciła wszystkie ziemie położone od niego na zachód. Porozumienia te, nieuwzględniające czynnika etnicznego, przyczyniły się w dużym stopniu do kryzysu w rejonie jeziora Kiwu w latach 90. XX w.

Wyniki badań Czekanowskiego, który przebywał na tym pograniczu przez okres kilku tygodni na przełomie 1907 i 1908 r. odgrywają istotną rolę w próbach wyjaśnienia rzeczywistych relacji etnicznych pogranicza rwandyjsko-kongijskiego. Według ustaleń polskiego badacza na zachód od wyznaczonej wówczas przez kolonizatorów granicy, którą stanowiło jezioro Kiwu i rzeka Russisi, w okresie przed pojawieniem się Belgów nie istniało zorganizowane państwo, a jedynie

---

⁴⁸ Obecnie Rwanda zajmuje obszar o powierzchni 26 338 km². Por. *Republic of Rwanda. Geography*, <http://gov.rw/home/geography/>, 11.11.2017.

⁴⁹ Por. P. Jentgen, *Les frontières du Congo*, Bruxelles 1952, s. 9. Przytaczam za: A. Shyaka, *Conflicts en Afrique des Grands Lacs et Esquisse de leur Résolution*, Dialog, Warszawa 2003, s. 64.

małe wspólnoty plemienne, rządzone przez naczelników i zamieszkiwane przez ludność posługującą się językiem podobnym do używanego w Rwandzie. Wpływy królów Rwandy w momencie tworzenia się podziałów kolonialnych były na tych terenach na tyle silne, iż ludność nie uznawała nowych granic, często też z powodu zbyt wygórowanych świadczeń na rzecz Belgów samowolnie przesiadła się na stronę rwandyjską⁵⁰.

Tak więc w pierwszej dekadzie XX w. na wysoką liczbę ludności Rwandy, zwłaszcza jej części północno-zachodnich, miała wpływ stabilna sytuacja państwa. Była ona bowiem olbrzymią siłą przyciągającą mieszkańców krain sąsiednich, w tym przede wszystkim nadmiernie obciążanych podatkami mieszkańców Konga:

[...] dawniejsze świadczenia na rzecz króla Ruandy były tak drobne w porównaniu z brutalnie egzekwowanymi przez [belgijskie – J.B.] władze okupacyjne, że ludność, oczekująca od niego ratunku, w dalszym ciągu, w największej tajemnicy płaciła mu podatki, jakkolwiek władze okupacyjne traktowały to jako przestępczą kontrabandę⁵¹.

Dlatego też strefa rzeczywistych wpływów politycznych Rwandy znacznie przekraczała wówczas jej granice geograficzne na północy i zachodzie. Z dzisiejszej perspektywy wiemy, iż w kolejnych dziesięcioleciach na terenie Konga pojawiły się jeszcze trzy większe fale rwandyjskich imigrantów, zarówno ekonomicznych, jak i grup Tutsi uciekających przed prześladowaniami. Już wówczas na niektórych obszarach wschodniego Konga ludność autochtoniczna stawiała się mniejszością we własnym kraju – rywalizacja o ziemię, której nie wystarczało dla wszystkich była kolejną przesłanką przyszłego konfliktu, który wybuchł wraz z niekontrolowanym napływem uchodźców Hutu, uciekających z Rwandy w obawie przed rozliczeniami za ludobójstwo w 1994 r. Złożoność tych trudnych uwarunkowań ma jednak swą genezę w nieprzemyślanych ustaleniach delimitacyjnych z końca XIX w. i ich bezpośrednich skutkach, o których tak wyczerpująco pisał w swych pracach polski uczonec.

***

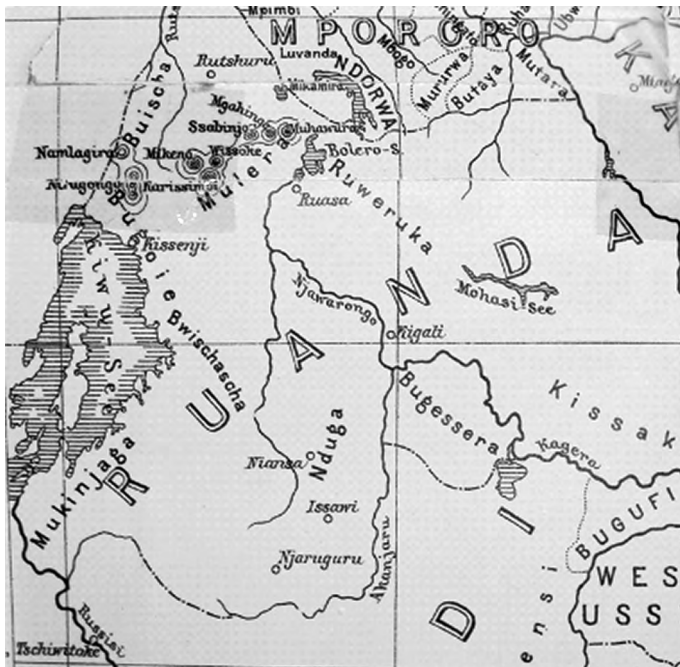
Na zakończenie warto zaznaczyć, iż z perspektywy ponad półwiecza, jakie minęło od śmierci Jana Czekanowskiego, widać niestety, że z różnych względów

---

⁵⁰ Por. J. Czekanowski, *W głąb lasów Aruwimi...*, s. 51–59.

⁵¹ Tamże, s. 51

jego afrykanistyczny dorobek nie został w Polsce zapoznany. Powszechna w naszym kraju nieznajomość treści *Forschungen ...* jest z pewnością poważnym brakiem w polskich badaniach afrykanistycznych. Dorobek pierwszego polskiego afrykanisty, stosującego ówczesne najnowsze metody badawcze i wykształconego w najwybitniejszych ośrodkach naukowych Europy zasługuje na przypomnienie i popularyzację – tak w kraju, jak i w nauce zachodniej, zarówno ze względu na wartość merytoryczną, jak i współczesne znaczenie oraz aktualność.

Il. 1. Rwanda u progu XX w. (J. Czekanowski, *Forschungen im Nil-Kongo-Zwischengebiet*, t. I, *Ethnographie. Zwischenseengebiet. Mpororo-Ruanda...*).

Bibliografia

- Bar J., *Afrykanistyczne badania Jana Czekanowskiego w stulecie wyprawy*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2007.
- Bar J., *Dziennik podróży afrykańskiej Jana Czekanowskiego, czerwiec–listopad 1907 r. Rekonstrukcja wydarzeń*, „Afryka” 2015, nr 42.

- Bar J., *Po ludobójstwie. Państwo i społeczeństwo w Rwandzie 1994–2012*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2013.
- Bar J., *Polityka państw Wspólnoty Wschodnioafrykańskiej wobec kryzysu w regionie Wielkich Jezior*, w: *Konteksty bezpieczeństwa w Afryce. Konflikty, wojny, polityki bezpieczeństwa*, red. A. Żukowski, Instytut Nauk Politycznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2014.
- Bar J., *Rwanda*, Trio, Warszawa 2013.
- Bar J., Czekanowska A., *Jan Czekanowski*, w: *Etnografowie i ludoznawcy polscy. Sylwetki, szkice biograficzne*, red. E. Fryś-Pietraszkowa, A. Kowalska-Lewicka, A. Spiss, t. I, Wydawnictwo Naukowe DWN, Kraków 2003.
- Baumann H., Westermann D., Thurnwald R., *Völkerkunde von Afrika. Mit besonderer Berücksichtigung der kolonialen Aufgabe*, Essener Verlagsanstalt, Essen 1940.
- Curtin P., Feerman S., Thompson L. i in., *Historia Afryki. Narody i cywilizacje*, tłum. M. Jannasz, Marabut, Gdańsk 2003.
- Czekanowski J., *Dziennik podróży afrykańskiej*, oprac. nauk. J. Bar, Polskie Towarzystwo Afrykanistyczne, Katedra Języków i Kultur Afryki UW, Oficyna Wydawnicza Aspra-JR, Warszawa 2014.
- Czekanowski J., *Feudalne państwa pasterskie afrykańskiego Międzyjezierza*, „Przegląd Socjologiczny” 1961 (t. 15).
- Czekanowski J., *Forschungen im Nil-Kongo-Zwischengebiet*, t. I, *Ethnographie. Zwischenseengebiet. Mpororo-Ruanda. Mit 4 Tafeln und einem musikalischen Anhang von. E. M. von Hornbostel*, Klinkhardt & Biermann, Leipzig 1917, t. II, *Ethnographie. Uele / Ituri / Nil-Länder*, Klinkhardt & Biermann, Leipzig 1924, t. III, *Ethnographisch-anthropologischer Atlas. Zwischenseen – Bantu / Pygmäen und Pygmoiden / Urwaldstämme. Mit 139 Tafeln in Lichtdruck*, Klinkhardt & Biermann, Leipzig 1911, t. IV, *Anthropologische Beobachtungen im Nil-Kongo – Zwischengebiet*, Klinkhardt & Biermann, Leipzig 1922, t. V, *Ethnographisch-anthropologischer Atlas. Azande / Uele-Stämme / Niloten. Mit 167 Tafeln in Lichtdruck*, Klinkhardt & Biermann, Leipzig 1927.
- Czekanowski J., *Ostateczne wyniki badań w Afryce Środkowej w latach 1907–1909*, „Przegląd Geograficzny” 1924 (t. 4).
- Czekanowski J., *W głąb lasów Aruwimi. Dziennik wyprawy do Afryki Środkowej*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław 1958 [druk 1959].
- Czekanowski J., *Untersuchungen über das Verhältnis der Kopfmasse zu den Schädelmassen*, w: „Archiv für Anthropologie”, Band VI (neue Folge), druck von F. Vieweg und Sohn, Braunschweig 1907.
- Czekanowski J., *Zarys metod statystycznych w zastosowaniu do antropologii*, nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Warszawa 1913.

- Czekanowski J., *Zur Höhenmessung des Schadels*, w: „Archiv für Anthropologie”, Band I (neue Folge), druck von F. Vieweg und Sohn, Braunschweig 1904.
- Evans-Pritchard E.E., *Position of Women in Primitive Societies and Other Essays in Social Anthropology*, Faber&Faber, London 1965.
- Evans-Pritchard E.E., *The Azande. History and Political Institutions*, Oxford University Press, Oxford 1971.
- Feierman S., *Kultura polityczna i gospodarcza we wczesnej Afryce Wschodniej*, w: P. Curtin, S. Feierman, L. Thompson i in., *Historia Afryki. Narody i cywilizacje*, tłum. M. Jannasz, Marabut, Gdańsk 2003.
- Gajek J., *Jan Czekanowski jako etnograf*, „Przegląd Antropologiczny” 1955 (t. 21), z. 3.
- Jan Czekanowski. *Africanist Ethnographer and Physical Anthropologist in Early Twentieth-Century Germany and Poland*, red. A. Jones, Institut für Afrikanistik, University of Leipzig, Leipzig 2002.
- Jentgen P., *Les frontières du Congo*, Bruxelles 1952.
- Księga pamiątkowa dla uczczenia 60 lat pracy naukowej Jana Czekanowskiego*, red. A. Wanke, PWN, Wrocław 1964.
- Louis W.R., *Ruanda-Urundi, 1884-1919*, Clarendon Press, Oxford 1963.
- Low D.A., Marcus H.G., *Eastern Africa*, w: *Encyclopædia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/eastern-Africa>, 11.11.2017.
- Malinowski A., *Życie i działalność Jana Czekanowskiego*, w: *Teoria i empiria w Polskiej Szkole Antropologicznej. W 100-lecie urodzin Jana Czekanowskiego. Praca zbiorowa*, red. J. Piontek, A. Malinowski, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1985.
- Mamdani M., *When Victims Become Killers. Colonialism, Nativism and the Genocide in Rwanda*, Princeton University Press, Princeton 2001.
- Martin Rudolf, *Lehrbuch der Anthropologie in systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden. Für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende*, Verlag von Gustav Fischer, Jena 1914.
- Miszkievicz B., *Publikacje Jana Czekanowskiego w latach 1903–1963*, w: *Księga pamiątkowa dla uczczenia 60 lat pracy naukowej Jana Czekanowskiego*, red. A. Wanke, PWN, Wrocław 1964.
- Mydlarski J., *Pół wieku pracy naukowej Jana Czekanowskiego*, „Przegląd Antropologiczny” 1955 (t. 21), z. 3.
- Mydlarski J., *W dwudziestopięciolecie objęcia katedry antropologii i etnologii w Uniwersytecie Lwowskim przez profesora Jana Czekanowskiego*, „Przegląd Antropologiczny” 1939–1945 (t. 13), z. 1.
- Prunier G., *The Rwanda Crisis. History of a Genocide*, Columbia University Press, New York 1997. *Republic of Rwanda. Geography*, <http://gov.rw/home/geography/>, 11.11.2017.

- Seligman C.G., *Pagan Tribes of the Nilotic Sudan*, Routledge & Kegan Paul, London 1965.
- Shyaka A., *Conflits en Afrique des Grands Lacs et Esquisse de leur Résolution*, Dialog, Warszawa 2003.
- Szynkiewicz S., *Konflikt tożsamości, tożsamość w konflikcie*, w: *Konflikty etniczne. Źródła – typy – sposoby rozstrzygnięcia. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Zakład Etnologii Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, 5–7 grudnia 1994*, red. M. Biernacka, I. Kabzińska-Stawarz, S. Szynkiewicz, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1996.
- Teoria i empiria w Polskiej Szkole Antropologicznej. W 100-lecie urodzin Jana Czekanowskiego. Praca zbiorowa*, red. J. Piontek, A. Malinowski, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1985.
- Wanke A., *Sześćdziesiąt lat pracy naukowej Jana Czekanowskiego*, w: *Księga pamiątkowa dla uczczenia 60 lat pracy naukowej Jana Czekanowskiego*, red. A. Wanke, PWN, Wrocław 1964.
- Wissenschaftliche ergebnisse der Deutschen Zentral-Africa-Expedition, 1907–1908. Unter Führung Adolf Friedrichs, Herzogs zu Mecklenburg*, Klinkhardt & Biermann, Leipzig 1910–1927.

Abstract

Jan Czekanowski's research in the area of Congo-Nile Divide and its meaning for the historical and national identification of the countries of the region (case of Rwanda)

As an anthropologist of German scientific expedition in 1907–1909, Jan Czekanowski conducted research in the north-western territories of then German East Africa, in the area of Great Rift Valley in Central Africa, at the north-eastern borderlands of Congo Free State and in South Sudan. The findings of the research were included in a five-volume monograph entitled *Forschungen im Nil-Kongo-Zwischengebiet* (Leipzig 1911–1927), in numerous research papers and fragments of memoirs. To this day those publications hold great importance for the Africanists, anthropologists, linguists and sociologists. They are also a valuable source of information on the history of the countries of that region at the turn of nineteenth and twentieth century. This subject matter is still significant nowadays, especially with regard to the current Rwandan government's policy, aimed at the restoration of national identity of all Rwandans across ethnic divides.

Keywords: Jan Czekanowski, Rwanda, African Great Lakes Region, Central Africa

Joanna Bar

Historyk, etnolog, doktor habilitowany nauk społecznych. Profesor w Katedrze Systemów Politycznych i Partyjnych w Instytucie Politologii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Jej zainteresowania badawcze koncentrują się wokół historii oraz współczesnych przemian polityczno-społecznych państw Afryki Wschodniej – ze szczególnym uwzględnieniem Rwandy i Tanzanii, jak również procesów integracji regionu w ramach Wspólnoty Wschodnioafrykańskiej (EAC).